

Skolindustrin

Hur mångfald blev enfald
Uppdaterad 2022

Författare: Kent Werne

© Landsorganisationen i Sverige 2022

Omslagsfoto: Lars Forsstedt

Grafisk form: LO

Tryck: Bantorget Grafiska AB, Stockholm 2022

ISBN 978-91-566-3548-9

LO 22.05 1 000

Innehåll

Sammanfattning	4
Inledning: Vision och verklighet	6
1. Vinstdrift och koncentration	7
1.1 Allt fler elever i friskolor – i storstäderna	7
1.2 Vinstdrivande bolag dominerar	8
1.3 Stora koncerner tar över	10
1.4 Academedia överlägset störst	11
1.5 Minskad mångfald över lag	12
2. Olycksfall i arbetet?	13
2.1 Eftertankens kränka blekhet	13
2.2 I Milton Friedmans anda	13
2.3 Pysslingen och vinstintresset	15
2.4 Konkurrens och marknadsanpassning	15
2.5 Kapitalet släpps in i välfärden	16
3. Skolindustrin växer fram	17
3.1 Entreprenörer ser en affärsschans	17
3.2 Större och större koncerner	18
3.3 Riskkapitalbolagen kliver in	18
3.4 Skolkoncerner på börsen	20
4. Så lönsam är skolindustrin	21
4.1 De fem största tjänade 1,4 miljarder	21
4.2 Så skapas marginalerna	22
4.3 Färre och sämre betalda lärare i friskolor	22
4.4 Lägst lärartäthet i koncernskolorna	23
4.5 Elever med högutbildade föräldrar	24
4.6 Pengar till vinst i stället för lärare	25
5. Vinstjakten hotar mångfalden	26
5.1 En kapitalistisk logik	26
5.2 Vinsten som drivkraft	27
5.3 Vinstjakten ett hot de idéburna	27
5.4 Mångfald utan vinstintresse	28

Sammanfattning

Det hävdas ofta att en vinstbegränsning hotar mångfalden och valfriheten i skolan. I den här rapporten visar vi att det tvärtom är vinstdriften som undergräver mångfalden, eftersom den leder till koncentration och oligopol – en marknad som domineras av ett fåtal aktörer.

När friskolereformen genomfördes i början av 1990-talet talades det främst om att ge glesbygdsskolor, föräldrakooperativ och idéburna aktörer en chans. Men på dagens skolmarknad är dessa alternativ marginaliserade.

I landsortskommuner och mindre städer är det ont om fristående skolor. De flesta har etablerats i större städer och storstadsregioner, i synnerhet i Storstockholm – i tätbefolkade områden där elevunderlaget är mer lönsamt.

De icke vinstdrivande friskolorna har blivit akterseglade. De flesta friskolor drivs i vinstintresse. 2020 gick nästan fyra femtedelar av friskolepengarna till vinstdrivande aktiebolag, jämfört med hälften för 20 år sedan.

Vid millennieskiftet var även vinstdrivande skolbolag förhållandevis små. Men sedan dess har ett fåtal stora koncerner växt fram, främst genom sammanslagningar och uppköp. Vi har sett en ökad koncentration.

Internationella Engelska Skolans omsättning har nästan tiodubblats sedan 2007/08, och bara de senaste fem åren har Atvexas omsättning fördubblats.

De fem största koncernerna omsatte nästan 18,7 miljarder skattekronor 2020/21, mer än en tredjedel av alla friskolepengar. 147 000 barn och elever, fyra av tio friskolelever, går nu i de största koncernernas 690 svenska skolor.

Överlägset störst är Academedia, med en omsättning på 10,8 miljarder i Sverige förra året. I koncernens 373 svenska förskolor, grundskolor och gymnasieskolor går fler än 77 000 elever. Denna storkoncern kontrollerar en femtedel av hela friskolesektorn och omsätter ungefär lika mycket som alla stiftelser och föreningar tillsammans. På gymnasiesidan går nu nästan fyra av tio friskolelever i Academedias skolor.

Academedias omsättning har tolvdubblats sedan 2007/08. Elevantalet har sexdubblats. Bakom den exceptionella tillväxten ligger en lång rad uppköp av mindre skolbolag och skolkoncerner som Pysslingen och Praktiska gymnasier. Man har också expanderat utomlands genom att förvärva den norska förskolekedjan Espira. De uppköpta bolagen och koncernerna finns kvar som olika varumärken i Academediakoncernen, vilket ger sken av en fortsatt mångfald.

Samtidigt har utländska ägare, alltifrån amerikanska riskkapitalbolag till kungadömet Kuwait, sökt sig till den svenska skolmarknaden, lockade av de stora vinstmöjligheterna.

Skolkoncernerna är också vinstmaskiner. 2020/21 gjorde fem största ett samlat rörelseresultat på närmare 1,4 miljarder – sju gånger mer än för 15 år sedan. Mest tjänade Academedia, med ett rörelseresultat i Sverige på 757 miljoner.

Rörelsemarginalerna, och ytterst vinsterna, skapas genom stordrift och strömlinjeformning, men framförallt genom lägre lärartäthet. Koncernernas skolor har avsevärt fler elever per lärare än kommunala skolor, men också fler än friskolor generellt. Samtidigt har koncernskolorna en större andel barn med högutbildade föräldrar, vilket gör det möjligt att driva verksamheten med färre lärare.

Det hävdas ofta att vinsterna återinvesteras i verksamheten. Mycket har dock gått till att köpa mindre skolbolag och koncerner och till att betala räntor på uppköplån. Expansionen, och koncentrationen, har därmed finansierats med skattemedel. På senare år har också mycket delats ut till aktieägarna.

Koncentrationen har drivits på av riskkapitalbolag med ”konsolidering” som affärsidé. Genom belånade uppköp tar de ofta över företag i branscher där vinstmöjligheterna är goda och säkra. De använder ”kassaflödet” till att förvärva fler företag och bygga större koncerner, som sedan säljs med relativt hög avkastning efter några år. Det kapital som satsats i skolsektorn har mestadels gått till den typen av uppköp, och har alltså hamnat i fickan på de tidigare ägarna, som i flera fall har blivit mångmiljonärer. Idag är ett par av de största koncernerna börsnoterade, och målet är fortsatt konsolidering av marknaden.

Denna storskaliga och vinstdrivna skolindustri rimmar dåligt med den småskaliga mångfald av friskolor som målades upp i början av 1990-talet, när friskolereformen genomfördes. Utvecklingen låg dock i korten från början, eftersom vinstintresset gavs fritt tillträde. En skattefinansierad marknad med obegränsade vinstmöjligheter, och med frihet att köpa och sälja skolor, styrs av en kapitalistisk logik där stor äter liten och koncentrationen tilltar. Mindre skolföretag och framför allt idéburna alternativ trängs samtidigt tillbaka. Därför hotar vinstdriften också mångfalden, och i slutändan den reella valfriheten.

Att mångfald och valfrihet är möjlig utan vinstintresse är uppenbart om man tittar på andra länder, där skattefinansierade friskolor inte alls är ovanligt. Sverige är dock unikt i den bemärkelsen att skattefinansierade skolor tillåts dela ut vinst till ägarna. En vinstreglering skulle alltså knappast hota mångfalden, utan borde i stället kunna ge större utrymme till friskolor som inte har vinsten som drivkraft.

Inledning: Vision och verklighet

Det har gått 30 år sedan den svenska skolan förändrades i grunden, och det är hög tid att ställa den tidens visioner mot dagens verklighet.

Friskolereformen 1992 var en del av den borgerliga regeringens ”valfrihetsrevolution i välfärdspolitik”.¹ Det uttalade och överordnade målet var ökad valfrihet för elever och föräldrar, vilket enligt regeringen förutsatte en mångfald av driftsformer och pedagogiska inriktningar. Och i en proposition visualiserade skolminister Beatrice Ask den nya mångfalden: ”Flertalet av de fristående skolor som finns i dag har startats för att de arbetar med en viss pedagogik eller har en konfessionell inriktning. Den nu förestående reformen kommer med stor säkerhet att öka antalet skolor med sådana inriktningar. Men jag hyser också en förhoppning att reformen skall starta en utveckling även av fristående skolor med andra profiler. Det kan handla om föräldrakooperativ, speciella ämnesprofiler eller nedläggningshotade glesbygdsskolor som kan få en ny chans under nytt huvudmannaskap.”²

I årtal hade debatten kretsat kring just en nedläggningshotad glesbygdsskola, nämligen Drevdagens skola i Dalarna. Sedan 1970-talet hade föräldrarna protesterat mot kommunens planer på att lägga ner skolan. Till slut, 1989, gavs föräldrarna möjlighet att driva en friskola på försök, i form av en skattefinansierad stiftelse.³

För friskoleentusiaster blev Drevdagen en symbol för kampen mot det ”offentliga skolmonopolet”. Ja, mer än så. Tillsammans med Montessori- och Waldorfskolor blev Drevdagen själva sinnebilden av en friskola. Det småskaliga, kooperativa och idéburna. Det nydanande initiativet som kom underifrån, från engagerade föräldrar och pedagoger. Och det var främst den typen av alternativ som antogs blomstra i det nya skolsystemet.⁴

Så blev det också till en början. De flesta friskolor som startades i början av 1990-talet ägdes av föreningar och stiftelser, och en enskild huvudman drev som regel inte mer än en skola. Men ganska snart sattes andra krafter i rörelse, och med tiden förändrades friskolelandskapet. Det blev mer kommersiellt, med fler vinstdrivande aktiebolagsskolor, växande kedjor och så småningom riskkapitalägda och börsnoterade skolkoncerner.

2007 tvingades till sist Drevdagens skola stänga ner på grund av alltför få elever.⁵ Vid samma tid blev utländska och svenska riskkapitalbolag in på den skattefinansierad marknaden – och formade en skolindustri som står i bjärt kontrast till den framtidsbild Beatrice Ask målade upp för 30 år sedan.

¹ Carl Bildts regeringsförklaring 1991.

² Proposition 1991/92:95, Valfrihet och fristående skolor.

³ ”Han är arkitekten bakom friskolan”, *Fokus* 2010-08-30.

⁴ Proposition 1991/92:230, *Valfrihet i skolan*.

⁵ ”En lång kamp är över – Drevdagens skola lägger ner”, *SVT*, 2007-05-29.

1. Vinstdrift och koncentration

1.1 Allt fler elever i friskolor – i storstäderna

Under 1990-talet ökade antalet och andelen elever i fristående grundskolor och gymnasieskolor rätt långsamt. Åren strax innan millennieskiftet gick bara 3–4 procent av landets elever i friskolor. Men sedan tog det fart, särskilt på gymnasiesidan, där snart en tredjedel av eleverna går i fristående gymnasier. Inom grundskolan har andelen ökat stadigt men inte lika snabbt.⁶

Utvecklingen inom förskolan har följt ett något annat mönster. Redan under 1990-talet fanns mer än 10 procent av barnen i fristående förskolor. Sedan dess har dock andelen nästan fördubblats.⁷

Läsåret 2020/21 hade andelen ökat till 20,8 procent i förskolan, 15,7 procent i grundskolan, och 29,4 procent i gymnasieskolan. Sett till alla skolformer var andelen 19 procent, alltså nästan en femtedel.

Läsåret 2020/21 gick 400 000 barn och ungdomar i fristående förskolor (108 000), förskoleklasser (14 000), grundskolor (172 000) och gymnasieskolor (106 000).

Trenden ser inte likadan ut överallt. Det skiljer mycket mellan olika delar av Sverige. I en tredjedel av landets kommuner finns det inga friskolor alls. Det handlar oftast om glesbefolkade landsbygdskommuner och mindre städer.⁸ En sjättedel av landets kommuner har samtidigt en större andel friskoleelever än riksgenomsnittet. Dessa kommuner är, med några få undantag, relativt tätbefolkade större städer, storstäder och kommuner nära större städer och storstäder.⁹

Om man jämför länen har de tre storstadslänen (Stockholms, Västra Götalands, Skåne) och tre län i Mälardalen (Södermanlands, Uppsala, Västmanlands) störst andel elever i fristående skolor. Stockholms län sticker ut i statistiken. Där går 29 procent av alla elever i fristående grundskolor och gymnasier.¹⁰

Faktum är att 33 procent av landets fristående grundskolor och 38 procent av alla friskoleelever (i grundskolan) finns i Stockholms län.¹¹ Friskolor är alltså framför allt ett storstadsfenomen, inte ett glesbygdsfenomen.

⁶ Skolverkets databas.

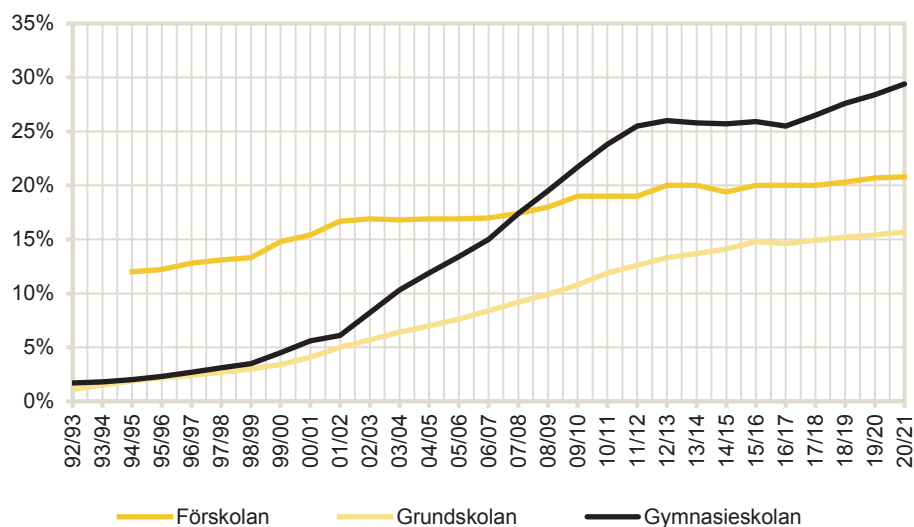
⁷ Skolverkets databas för jämförelsetal. Siffrorna gäller för förskolan. Andelen är något lägre för fritidshem.

⁸ 95 kommuner saknar helt fristående grund- och gymnasieskolor. 25 av dessa klassas som landsbygdskommuner, 56 som pendlingskommuner nära mindre stad, 21 som pendlingskommuner nära större stad, 17 som långpendlingskommun nära större stad och en som pendlingskommun nära storstad. (I SKRs kommungruppsindelning har en *landsbygdskommun* mindre än 15 000 invånare i den största tätorten. En *mindre stad* har minst 15 000 men mindre än 40 000 invånare i den största tätorten. En *större stad* har minst 50 000 invånare varav minst 40 000 invånare i den största tätorten. *Storstäder* är kommuner med minst 200 000 invånare varav minst 200 000 invånare i den största tätorten). Källor: ekonomifakta.se, SCB och SKR.

⁹ 145 kommuner är andelen friskoleelever större än riksgenomsnittet. 39 av dessa 45 kommuner tillhör de 50 procent mest tätbefolkade. 3 klassas som storstäder, 12 som pendlingskommuner nära storstad, 13 som större städer, 5 som pendlingskommuner nära storstad, 5 som mindre städer, 4 som pendlingskommuner nära mindre stad 3 som landsbygdskommuner. Källor: ekonomifakta.se, SCB och SKR.

¹⁰ Ekonomifakta.se.

¹¹ Skolverkets databas.

Diagram 1.1 Växande andel elever i friskolor

Källa: Skolverket.

1.2 Vinstdrivande bolag dominerar

De pengar som går till friskolor redovisas som ”köp av verksamhet” i kommunernas verksamhetsindelade bokslut. Totalt köpte kommunerna pedagogisk verksamhet (barnomsorg, skola och vuxenutbildning) från privata aktörer för 52,7 skattemiljarder 2020, fyra gånger mer än vid millennieskiftet.¹²

En driftsform stod dock för nästan hela ökningen. Medan icke vinstdrivande föreningar och stiftelser representerar en krympande andel av kommunernas kostnader för pedagogisk verksamhet mellan 2002 och 2020, ökade de vinstdrivande aktiebolagens andel från 4,6 till 13,3 procent.¹³

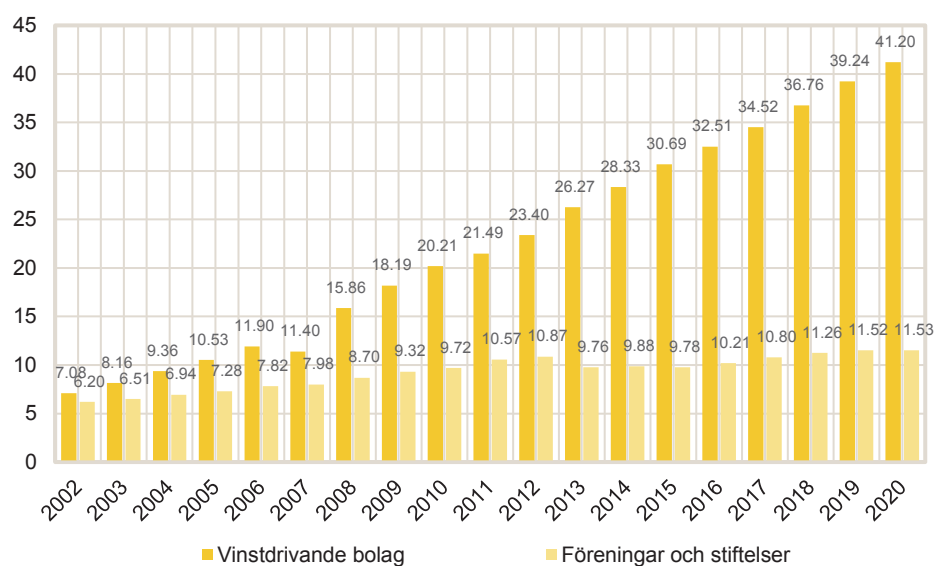
Den inbördes fördelningen mellan vinstdrivande och icke vinstdrivande aktörer har förändrats rejält: 2002 gick 53 procent, alltså något mer än hälften, av friskolepengarna till vinstdrivande bolag. 2020 var andelen 78 procent, nästan fyra femtedelar. Andelen vinstdrivande var avsevärt större inom gymnasieskolan (90 procent), än inom förskolan (72 procent) och grundskolan (75 procent).¹⁴

¹² SCB, ”Verksamhetsindelad statistik för kommuner”, tabell i statistikdatabasen.

¹³ SCB, ”Verksamhetsindelad statistik för kommuner”, egen beräkning.

¹⁴ SCB, ”Verksamhetsindelad statistik för kommuner”, egen beräkning.

Diagram 1.2 Allt mer skattepengar till vinstdrivande skolbolag
Kommunernas köp av barnomsorg och utbildning

Källa: SCB.

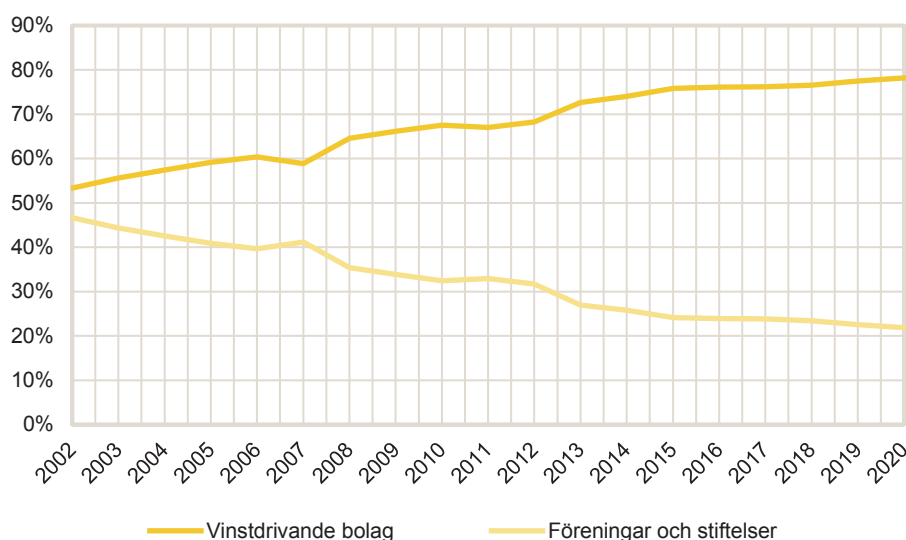
Inom gymnasieskolan fick de vinstdrivande bolagen tidigt överhanden. Inom förskolan och grundskolan spelade föreningar och stiftelser länge en större roll, men på senare år har de tappat mycket mark. Mellan 2011 och 2020 fördubblades det kommunala pengaflödet till vinstdrivande förskolor och grundskolor, medan föreningarnas och stiftelsernas penningpåse var närmast oförändrad.¹⁵

Även sett till antalet skolor och elever dominerar de vinstdrivande aktörerna. 2020/21 drevs 45 procent av alla fristående förskolor, 61 procent av alla fristående grundskolor och 88 procent av alla fristående gymnasier av vinstdrivande bolag. 12 procent av landets förskolebarn, 11 procent av grundskoleeleverna och 26 procent av gymnasieeleverna gick i dessa skolor. Det representerar en andel på 58 procent, 72 procent respektive 87 procent av alla de som gick i fristående skolor.¹⁶

¹⁵ SCB, "Verksamhetsindeldad statistik för kommuner", tabell i statistikdatabasen.

¹⁶ Skolverkets databas.

Diagram 1.3 Växande andel till vinstdrivande skolbolag

Källa: SCB.

1.3 Stora koncerner tar över

Man kan se en tydlig koncentration till ett fåtal aktörer som driver flera skolor. Eller som Skolverket har sammanfattat utvecklingen: ”Både tillväxten av antalet fristående skolor och antalet elever i fristående skolor har varit särskilt kraftig för aktiebolag och stora koncerner som är verksamma inom skolväsendet.”¹⁷

För att få en tydligare bild av förändringen har vi sammanställt de fem största skolkoncernernas omsättning och elevantal varje år under perioden 2007/08–2020/21. Topplistan sammansättning har förändrats genom åren. 2007/08 var de fem största koncernerna i tur och ordning Ultra Education (John Bauer-gymnasierna), Anew Learning, Pysslingen, Academedia och Kunskapsskolan. 2020/21 var de fem största koncernerna Academedia, Internationella Engelska Skolan, Atvexa, Thorénggruppen och Kunskapsskolan.¹⁸

Tabell 1.1 De fem största skolkoncernerna

Skolkoncern	Omsättning 2020/21	Elever	Anställda	Skolor
Academedia	10 807 000 000 kr	77 676	9 970	375
Internationella Engelska Skolan	2 843 000 000 kr	28 072	3 054	39
Atvexa	1 841 000 000 kr	13 458	2 345	182
Thorénggruppen	1 754 000 000 kr	13 142	1 613	58
Kunskapsskolan	1 477 000 000 kr	14 441	1 334	36
Totalt	18 722 000 000 kr	146 789	18 316	690

Anmärkning: Siffrorna gäller specifikt Sverige. Flera koncerner har också verksamhet i andra länder.

Källa: Koncernernas årsredovisningar.

2007/08 omsatte de fem största koncernerna sammanlagt 3,6 miljarder på den svenska skolmarknaden, vilket var 18 procent av alla skattepengar som gick till fristående aktörer.

¹⁷ Skolverket, Privata aktörer inom förskola och skola, 2014.

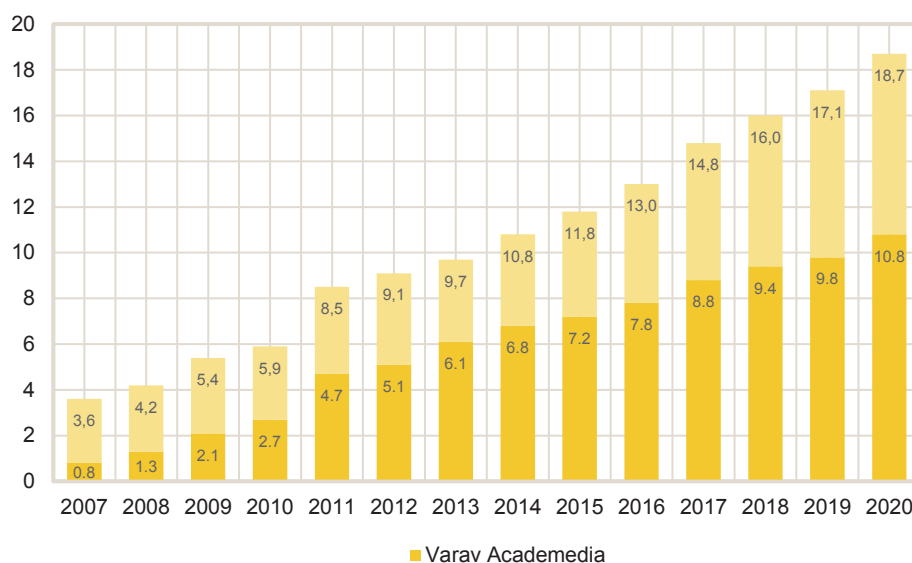
¹⁸ Koncernernas årsredovisningar. Vissa koncerner har redovisat kalenderår, andra har brutet räkenskapsår (till exempel sista halvåret 2020 och första halvåret 2021, som då skrivs 2020/21). Koncernerna har också bytt modell under jämförelseperioden. I sammanställningen har kalenderår 2020 jämförts med brutet räkenskapsår 2020/21 (och 2007 med 2007/08).

2020/21 hade koncernernas omsättning ökat till 18,7 miljarder och 35 procent av den privatdrivna andelen.¹⁹

Mellan 2007/08 och 2020/21 ökade samtidigt antalet elever som gick i någon av de fem största koncernernas skolor från omkring 40 000 till 147 000. En ökning med 370 procent. Fyra av tio (37 procent) friskoleelever går nu i någon av de fem största koncernernas 690 svenska skolor.

Diagram 1.4 De fem största skolkoncernernas omsättning

Intäkter i Sverige. Skattepengar. Miljarder kronor.

Källa: Koncernernas årsredovisningar.

1.4 Academedia överlägset störst

En koncern är klart större än de övriga. Med en omsättning på 10,8 miljarder i Sverige 2020/21 och med fler än 77 000 elever i 373 skolor spelar det börsnoterade Academedia i en egen division.²⁰ Academedia var nästan fyra gånger större än landets näst största koncern Internationella Engelska Skolan och sex gånger större än den tredje största, förskolekoncernen Atvexa, – trots att också dessa koncerners marknadsandelar har ökat rejält.

Internationella Engelska Skolans omsättning har nästan tiodubblats sedan 2007/2008, och bara de senaste fem åren har Atvexas omsättning fördubblats.

Academedia's tillväxt har dock varit exceptionell. Sedan 2007/08 har omsättningen tolvdubblats och elevantalet sexdubblats. Man kontrollerar en femtedel av hela friskolesektorn och en fjärdedel av den vinstdrivande sektorn sett till kommunernas köp av verksamhet. Störst bit av kakan har man på gymnasiesidan. 11 procent av landets gymnasieelever och 37 procent av de som går i friskolor återfinns i Academedia-koncernens gymnasier (2020/21).

Samtidigt finns Academedia ”i hela utbildningstrappan, från för- och grundskola till gymnasiet och vuxenutbildningen”, konstaterar man på hemsidan. Koncernen driver 147 förskolor, 78 grundskolor och 148 gymnasieskolor i Sverige. Dessutom vuxenutbildning på 150 orter. Skolorna opererar under ”ett stort antal starka varumärken”, som Vittra, Pysslingen, Didaktus, Framtidsgymnasiet, NTI-gymnasiet, Plusgymnasiet, Rytmus, Designgymnasiet,

¹⁹ Internationella Engelska Skolan har från och med 2021 övergått till kalenderår. Siffrorna för IES gäller här sista halvåret 2020 omräknat till helår.

²⁰ Academedia's omsättning 2020/21 var 13,3 miljarder. 2,5 miljarder härrörde från förskoleverksamhet (Espira) i Norge. I Sverige var omsättningen 10,8 miljarder.

Sjölins, Klara, Drottning Blankas, Praktiska Gymnasiet och Hermods. Därmed döljs koncentrationen bakom en skenbar mångfald. En illusorisk valfrihet om man så vill.

Den absoluta merparten av Academedia skolor ligger i tätbefolkade län och kommuner, främst i Storstockholm. Eller som man formulerar det i den senaste årsredovisningen: ”Efterfrågan ökar i storstadsområden, som också är de områden Academedia sedan länge i huvudsak etablerat enheter i.”²¹

Om Drevdagen blev sinnebild av den tidiga friskolan har Academedia därmed blivit det mest konkreta uttrycket för en utveckling där vinstdrivande koncerner med fokus på storstäderna har tagit alltmer mark och där idéburna aktörer har marginaliserats. Något som accentueras av att Academedia ensamt omsätter ungefär lika mycket som alla stiftelser och föreningar tillsammans.

1.5 Minskad mångfald över lag

Utvecklingen ser likadan ut inom alla välfärdsområden. De vinstdrivande bolagen dominerar fullständigt bland privata aktörer inom omsorgen (91 procent) och sjukvården (97 procent). Totalt stod de vinstdrivande bolagen för 88 procent av den privatdrivna skattefinansierade välfärden 2020.²²

Även företagskoncentrationen är påtaglig. De tio största vård- och skolkoncernerna omsatte 50 miljarder svenska skattekoronor 2016, mer än en fördubbling (238 procent) jämfört med 2008. De ledande koncernernas bit av den privatdrivna välfärds-kakan ökade samtidigt från 30 till 39 procent. Sedan 2016 har sannolikt de största koncernernas omsättning ökat, liksom deras andel av totalen.²³

Välfärdsutredningen (SOU 2016:78) konstaterade 2016 att ”den övergripande bilden inom sektorn är att utvecklingen går mot att stora koncerner lägger under sig en allt större andel av marknaden. Småföretag, föräldrakooperativ och andra mindre aktörer på området köps i ökande omfattning upp och tas över av koncernbolag som kan vara större än stora kommuner.”²⁴

Tidigare var företagskoncentrationen inom omsorgen och sjukvården betydligt längre framskriden, men på senare år har skolan ”kommit ikapp”. De vinstdrivande bolagens och koncernernas marknadsandelar har ökat snabbt, och ”mångfalden av fristående skolor i olika drifts- och ägarformer har minskat”, som Skolverket har sammanfattat utvecklingen i en rapport.²⁵

Frågan är hur det blev så. Hur kunde drömmen om småskalig mångfald förvandlas till vad som kan beskrivas som storskalig skolindustri?

²¹ Academedia, årsredovisning 2020/21.

²² Egna beräkningar. Källa: SCB, ”Verksamhetsindelad statistik för kommuner”.

²³ Koncernernas årsredovisningar 2008–2016. Även här har topplistan reviderats något. 2008 rörde det sig om Catio, Ambea/Carema, Praktikertjänst, Attendo, Aleris, Humana, Frösunda, Academedia, Unilabs och JB Education. 2016 hade Unilabs och JB Education lämnat plats för Team Olivia och Internationella Engelska Skolan.

²⁴ Ordning och reda i välfärden, SOU 2016:78.

²⁵ Skolverket, Privata aktörer inom förskola och skola, 2014.

2. Olycksfall i arbetet?

2.1 Eftertankens kranka blekhet

Var det någon som förutsåg koncentrationen? Nej ”några riskkapitalbolag och friskolekedjor fanns inte i politikernas sinnevärld” i början av 1990-talet, konstaterar Karin Svanborg-Sjövall, tidigare vd för den nyliberala tankesmedjan Timbro. Och detta, menar hon, var ”med största sannolikhet en förutsättning för att friskolereformen över huvud taget skulle komma till stånd”.²⁶

Uttalanden från den tidens beslutsfattare tycks bekräfta Svanborg-Sjövalls uppfattning. Redan i början av 2000-talet föreföll den tidigare skolministern Beatrice Ask uppriktigt förvånad över utvecklingen: ”Det var nog ingen som såg koncerner framför sig”, sade Ask 2003, på tal om de framväxande kommersiella friskolekedjorna. ”Diskussionen handlade om att det skulle finnas alternativ till den kommunala skolan. Det skulle finnas föräldradrivna skolor och Drevdagen var fortfarande aktuellt.” Faktum är att ingen av de tio politiker som DN talade med och som var med om att sätta friskolereformen hade sig ha förutspått utvecklingen mot ”privat centralisering och några få stora aktörer”. Politikerna kände sig tagna på sängen. ”Det blev inte som de hade tänkt sig.”²⁷

Tio år senare, i spåren av JB Educations konkurs och flera avslöjanden om vinstjaktens negativa effekter i skolan, gjorde tre ledande miljöpartister, som i årtal varit entusiastiska anhängare av friskolor, offentlig avbön:

”Förlåt. Vi var naiva. Det blev fel. Vi var med då vårt parti drev fram regler som skulle göra det lättare att starta och driva friskola. Vi ville ge utrymme för idéburna skolor, drivna av pedagoger med passion för bildningsuppdraget och en vilja att driva skolan på nya sätt ... Vi insåg inte hur vinstintresset skulle sabotera i skolsektorn. Skolan har till delar förvandlats till en marknad, öppen för aktörer med stort intresse att tjäna pengar.”²⁸

Och de senaste åren har allt fler röster höjts, även inom borgerligheten. 2021 menade till exempel 20 liberala skolpolitiker att ”det finns anledningar att vara självkritisk”, att skolan inte kan ”vara en fri marknad där vilken oseriös aktör som helst kan verka”, och att ”systemet vad gäller friskolor måste förändras”.²⁹

I denna eftertankens kranka blekhet kan framväxten av kedjor och stora koncerner framstå som en oförutsedd konsekvens. Som ett olycksfall i arbetet. Valfärdsutredningen (SOU 2016:78) konstaterade också att ”de beslut som berörde skolväsendet fattades utan att frågorna utretts i sedvanlig ordning”, att det varken genomfördes några konsekvensanalyser av förslagen eller fördes någon explicit diskussion om de olika driftsformernas för- och nackdelar.³⁰

Men att vinstdriften inte diskuterades kan också ses som ett uttryck för att den ansågs oproblematisk. Att vinsten ingick i konceptet, togs för givet. Och att det handlade mer om ideologisk övertygelse och ekonomiska drivkrafter än om oaksamhet, åtminstone bland friskolereformens arkitekter på utbildningsdepartementet och de intressen som fanns i bakgrunden.

2.2 I Milton Friedmans anda

Även om förberedelsearbetet var minst sagt bristfälligt sköt inte systemets upphovsmän från höften. De hämtade bland annat inspiration från en av nyliberalismens förgrundsgestalter, den amerikanske nationalekonomen Milton Friedman.

Friedman betraktade avregleringar, privatiseringar och konkurrens som en universalmedicin mot ”det överreglerade samhällets sjukdom”. Inte minst inom det amerikanska skolväsendet,

²⁶ Svanborg-Sjövall, Karin, *Kentucky Fried Children? Om den svenska valfrihetens rötter – och dess fiender*, Timbro, 2013.

²⁷ ”Friskolorna var inte tänkta som koncerner”, *DN*, 2003-04-17.

²⁸ ”Förlåt, vår politik har lett skolan fel”, *Aftonbladet*, 2013-11-04.

²⁹ ”20 liberala skolpolitiker: Förändra friskolesystemet”, *Expressen*, 2021-01-11.

³⁰ Ordning och reda i välfärden, SOU 2016:78.

som påstods lida av byråkratisering och centralisering och som behövde befrias från ”utjämningsreligionen”. Chicagoprofessorn ville i stället ge makten till ”kunderna”, det vill säga föräldrarna och eleverna. Och vägen dit gick genom valfrihet på en ny marknad.

I boken *Frihet att välja*, propagerade Friedman för ett ”system där föräldrarna i större utsträckning finansierar barnens skolgång direkt”. Men som övergångslösning förordade han ett ”frivilligt skolval med vouchers” – ett skattefinansierat checksystem där kunderna kunde välja mellan offentligt och privat, och skolor konkurrera med varandra. ”Det skulle öppna en enorm marknad som kunde dra till sig många intressenter”, spådde Friedman. ”Många av de nya skolorna skulle inrättas av organisationer utan vinstintressen. Andra skulle inrättas i syfte att ge vinst.” Den exakta sammansättningen av ”skolindustrin”, som han kallade den, skulle avgöras genom fri konkurrens: ”Den enda förutsägelse som kan göras är att bara de skolor som tillfredsställer sina klienter skulle överleva – precis som bara de restauranger och barer som tillfredsställer sina kunder överlever”, menar Friedman. ”Det skulle konkurrensen se till.” Självt ansåg han dock att det absolut viktigaste var att ”nya typer av privatskolor kunde uppstå”, sådana som drevs med vinstintresse, eftersom de enligt Friedman var bäst lämpade att ge kunden vad kunden ville ha.³¹

Friedmans idéer fick inget större genomslag i USA. Faktum är att de inte realiserades i något land till fullo, förutom i Chile och i Sverige.

1980 gavs *Frihet att välja* ut av Timbro och lästes flitigt i högerkretsar, inte minst bland tongivande moderater, där nyliberala ideal hade börjat få fotfäste. Och för många framstod Friedmans vouchersystem som lösningen på de problem man ansåg att den svenska skolan led av: toppstyrning, likriktning, ofrihet.

I samband med regeringsskiftet 1991 fick förändringsivern fritt spelrum. Den svenska högern hade väntat länge nog, och nu gällde det att agera snabbt. ”Vi ska hitta en formel där pengar tickar ut när en fristående skola godkänns”, lovade den nyutnämnde moderat utbildningsministern Per Unckel strax efter valseger.³² Propositionen förbereddes av Anders Hultin, politiskt sakkunnig på Utbildningsdepartementet och Beatrice Asks högra hand. Hultin, som efter sin tid i regeringkansliet skulle grunda Friskolornas Riksförbund, bli vd för Kunskapsskolan och senare leda det skandalomsusade JB Education i konkurs 2013, var själv en entusiastisk anhängare av Friedmans modell.³³ Och det nya skolsystemet genomtyrades verkligen av Chicagoprofessorns anda. ”1992 blev Sverige det första landet i världen att anamma Friedmans idé om skolpeng”, skriver Johan Norberg i förordet till Timbros nytgåva av *Frihet att välja*.³⁴

Formeln blev fritt skolval och skolpeng, med öppna dörrar för alla typer av privata driftsformer, som kort och gott benämndes ”fristående skolor”. Målet var att skapa ”likvärdiga ekonomiska förutsättningar” och ”en konkurrens på lika villkor mellan offentlig och privat verksamhet”, obeaktat friskolornas driftsform.³⁵

Det gjordes alltså ingen skillnad mellan föreningar, stiftelser och aktiebolag, det infördes inga restriktioner för vinstuttag och det restes inga hinder för att köpa och sälja skolor. Inte på grund av oaktsamhet eller naivitet, utan på grund av ideologisk övertygelse. Varför skulle man skapa en massa regler när receptet var avreglering? Varför skulle man porta vinstdrivande bolag från den nya skattefinansierade skolmarknaden när dessa var ett självklart inslag på andra marknader? För friskolereformens arkitekter var det snarare givet att valfrihet och näringsfrihet hörde ihop. De sågs som naturliga inslag i marknadsmodellen.

³¹ Friedman, Milton & Rose, *Frihet att välja*, Timbro, 2010.

³² TT, 1991-10-08.

³³ Under sin tid som vd för JB Education berättade Anders Hultin i ett brev till lärarna hur mycket han hade influerats av just Milton Friedmans idé om skolpeng. Werne, Kent (red.), *Den stora omvandlingen – en granskning av välfärdsmarknaden*, Leopard förlag, 2014.

³⁴ Friedman, Milton & Rose, *Frihet att välja*, Timbro, 2010.

³⁵ Proposition 1991/92:230, *Valfrihet i skolan*.

2.3 Pysslingen och vinstintresset

Friskolereformen, liksom andra ”valfrihetsreformer” i början av 1990-talet, genomfördes alltså med ideologisk trosvisshet. Men också med örat mot de näringslivsintressen som knackade på dörren till offentlig sektor.

SAF, dåvarande Svenskt Näringsliv, hade propagerat för liberalisering och privatiseringar på välfärdsområdet i mer än ett decennium. 1980 föreslog SAF ”en privatisering av så mycket som möjligt av den offentliga sektorn” genom entreprenader och kundval.³⁶ Det var inte bara en ideologisk fråga. Företagen sökte också nya förtjänstmöjligheter i en tid då stora delar av industrin hade skrotats eller flyttat utomlands, samtidigt som den privata tjänstesektorn var dåligt utvecklad. Klart var att näringslivet såg en enorm potentiell marknad i den skattefinansierade välfärden.³⁷ I en intervju värdade Carl Erik Hedlund – känd vd för Ahlsellkoncernen och SAFs utredare i frågor som gällde ”den offentliga sektorn som affärschans” till politikerna: ”Släpp loss marknadskrafterna på den offentliga sektorn. Låt företag och föreningar konkurrera inom långvård, skolor och daghem.”³⁸

1983 tog man steget från idé till handling med Pysslingen, ett privat daghemsbolag som startades av två folkpartister knutna till den SAF-ägda Svenska Managementgruppen, vars uppdrag var att ”skapa nya affärstillfällen i den offentliga sektorn”.³⁹ Upphovsmännen bakom Pysslingen ville driva skattefinansierad barnomsorg med vinst. Det var tänkt som ett experiment, men det ströps i sin linda av den socialdemokratiska regeringen, som med ”Lex Pysslingen” (1984) stoppade statsbidrag till daghem och fritidshem som drevs i ”uppenbart vinstsyfte”. Föräldra- och personalkooperativ var visserligen välkomna, men att storfinansen skulle tillåtas tjäna pengar på barnen genom att plocka ”russin ur kakan” och skära ner på personalen var helt uteslutet, enligt regeringen.⁴⁰

Pysslingen framkallade en het debatt om valfrihet och vinst i välfärden, där de borgerliga partierna gjorde gemensam sak med SAF. Valfrihetsivrare och vinstförespråkare hamnade på samma sida, och snart betraktades valfrihet och vinst som två sidor av samma mynt i dessa allt mer integrerade kretsar. När borgerliga politiker talade om mångfald och valfrihet fanns därmed vinstsyftande aktiebolag som regel med som en given komponent, trots att det gick att tänka sig såväl mångfald som valfrihet i välfärden utan vinstdrivande aktörer.

2.4 Konkurrens och marknadsanpassning

Under 1980-talet diskuterades de växande kostnaderna för välfärden, vilket skiner igenom i Lex Pysslingen: ”Vi befinner oss i dag i ett samhällsekonomiskt pressat läge där alla utgifter måste övervägas noga. Vi måste se till att alla samhällsliga insatser sker på effektivast möjliga sätt. Detta gäller även barnomsorgen.” I propositionen anfördes att dessa mål kunde uppfyllas ”genom en planmässig utbyggnad av förskole- och fritidshemsverksamheten”, genom att personalen fick ett ökat ansvar för ”den ekonomiska förvaltningen”, samt genom en ”förnyelse och utveckling av verksamheten”. Marknadslösningar och vinstdrift ansågs däremot inte tillföra verksamheten något ”nytt av positivt värde”. Tvärtom riskerade vinstdriften att försämra kvaliteten, och de besparingar som företagen gjorde genom lägre personaltäthet och mindre lokaler tillföll i alla händelser företagen och deras ägare, inte det offentliga och skattebetalarna.⁴¹

I ett linjetal våren 1985 framhöll också statsminister Olof Palme att eventuella effektivitetsvinster på mikronivå med stor sannolikhet skulle ”uppvägas av de effektivitetsförluster som alltid ligger i en uppsplittring av resurserna – och av samhällets kostnader för att övervaka den privata verksamheten”. Han varnade också för ett system där

³⁶ *DN Debatt*, 1980-11-12.

³⁷ För historien om Pysslingen och SAFs privatiseringsiver, se Werne, Kent (red.), *Den stora omvandlingen – en granskning av välfärdsmarknaden*, Leopard Förlag, 2014.

³⁸ *TT*, 1984-03-12.

³⁹ *Veckans Affärer*, 1984-01-05.

⁴⁰ Proposition 1983/84:177, Om statsbidrag till alternativa barnomsorgsformer.

⁴¹ Proposition 1983/84:177, Om statsbidrag till alternativa barnomsorgsformer.

barn ”vägs på en lönsamhetsvåg”, vilket skulle undergräva välfärdens kärnvärden. Och med tiden skulle den utlovade mångfalden ersättas av strömlinjeformning och ägarkoncentration, spådde Olof Palme.⁴²

Men ju längre 1980-talet led, desto oftare sågs ändå marknadsmodeller och konkurrens som lösningen på den offentliga sektorns svaga ”produktivitet utveckling”. Propåerna kom inte bara från borgerligt håll. Även nationalekonomer på det socialdemokratiska finansdepartementet drev på, liksom Statens pris- och konkurrensverk.⁴³ En ny förvaltningslära, känd som *new public management*, spreds samtidigt av ekonomer och näringslivskonsulter. En grundtanke var att offentlig sektor måste efterlikna näringslivet för att fungera effektivt, att man måste öppna för konkurrensutsättning. Och just detta sätt att organisera den skattefinansierade välfärden slog igenom på bred front under 90-talskrisen, då kommunerna pressades att sänka kostnaderna.⁴⁴

2.5 Kapitalet släpps in i välfärden

Borgerligheten hade lovat att riva upp Lex Pysslingen, vilket också skedde direkt efter valsegern 1991, då fri etableringsrätt infördes inom barnomsorgen (som till skillnad från skolexamen inom grundskolan och gymnasieskolan sedan avskaffades av den socialdemokratiska regeringen som tillträdde hösten 1994). ”En fri etableringsrätt inom barnomsorgen är angelägen för att ge en ökad valfrihet för småbarnsfamiljerna”, hette det i propositionen som lades fram av socialminister Bengt Westerberg, Folkpartiets partiledare.⁴⁵ Men ”en fri etableringsrätt kan också förväntas bidra positivt till utvecklingen av såväl kvalitet som kostnadseffektivitet inom all barnomsorg”. Och i det sammanhanget betonades vinstdriftens fördelar. Lex Pysslingen, det tidigare vinstförbudet, hade ”byggt på en felaktig syn på vad vinst innebär”, argumenterade Westerberg. ”På en marknad där det finns alternativ, och där intäkterna dessutom är mer eller mindre givna, är vinst ett uttryck för kostnadseffektivitet”, menade socialministern.

På ett liknande sätt argumenterade skolminister Beatrice Ask, även om vinsten inte diskuterades explicit. Inom skolan fanns det nämligen inget vinstförbud att upphäva, varför en argumentation för dess fördelar var överflödigt: ”Det är min övertygelse att en stimulerande konkurrens mellan olika skolor, med olika inriktningar och olika ägandeformer, på sikt också kan bidra till högre kvalitet och produktivitet inom skolväsendet”, deklarerade Ask för Riksdagen hösten 1992.⁴⁶

Den borgerliga regeringens beslut att öppna den skattefinansierade välfärden för vinstdrivande aktörer var sammantaget en självskriven del av såväl ”valfrihetsrevolutionen” som av jakten på ökad kostnadseffektivitet. Valfriheten ansågs visserligen överordnad. Men den förutsatte, tänkte man, en marknad där en mångfald av privata alternativ, däribland vinstdrivande aktörer, tilläts konkurrera med det offentliga om kunderna. Den nya konkurrensen skulle i sin tur höja kvaliteten och leda till lägre kostnader. Och för att optimera konkurrensen måste vinst – i sig ett ”uttryck för kostnadseffektivitet” – tillåtas.

Frågan om vinsterna i välfärden var alltså ordentligt genomtröskad och debatterad i början av 1990-talet, och borgerligheten hade tagit ställning. Därmed inte sagt att de avsåg eller förutsåg den storskaliga välfärds- och skolindustri som sedan formades. Men man bäddade för den genom att med gott samvete ge vinstintresset fritt tillträde. Man släppte in kapitalister i välfärden, och välfärden kom sedan att präglas av kapitalismens logik.

⁴² Välfärdspolitik och den offentliga sektorn – inledningsanförande på verksledningskonferensen i Malmö 1985-01-23, Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek.

⁴³ Werne, Kent (red.), Den stora omvandlingen – en granskning av välfärdsmarknaden, Leopard Förlag, 2014.

⁴⁴ SOU 2007:75, Regeringen styr riket – ett styrsystem växer fram.

⁴⁵ Proposition 1991/92:65, Om valfrihet i barnomsorgen.

⁴⁶ Proposition 1991/92:230, *Valfrihet i skolan*.

3. Skolindustrin växer fram

3.1 Entreprenörer ser en affär chans

Redan tidigt startades friskolor i aktiebolagsform, inte sällan av tidigare chefer inom offentlig sektor. En av dem var Stig Johansson, som jobbat inom Kommunförbundet under 1980-talet och sedan som frilansande konsult. Johansson ville ”bidra till ökade livschanser” men också bedriva ”långsiktiga och lönsamma affärer”, som han skriver i sin självbiografi.⁴⁷ Och med avskaffandet av Lex Pysslingen och den nya friskolereformen kom öppningen. 1993 startade han aktiebolaget Vittra och tog över två avknoppade förskolor i Sollentuna. Barnen strömmade till och med dem följde pengarna. 1995 gav sig Vittra också in i grundskolan, och tre år senare omsatte företaget drygt 80 miljoner kronor i nio förskolor och grundskolor.⁴⁸

1998 sålde Stig Johansson aktierna i Vittra till investmentbolaget Bure, som startats några år tidigare med kapital från de avskaffade och privatiserade löntagarfonderna. Och den nya huvudägaren hade ambitionen att expandera genom att starta fler Vittraskolor. ”Det finns en enorm marknad för utbildning”, bedömde Sven-Åke Lewin på Bure.⁴⁹ Och genom samordning kunde det bli mer lönsamt.

Andra gjorde samma bedömning. 1998 startade den moderate PR-gurun och friskoleentusiasten Peje Emilsson Kunskapsskolan tillsammans med friskolereformens författare Anders Hultin. I styrelsen satt också den tidigare utbildningsministern Per Unckel.⁵⁰ De ville skapa en friskolekedja, få upp volymen och vinna ”skalfördelar”, förklarade Hultin i en intervju.⁵¹ De hade tagit intryck av den amerikanska skolkedjan Edison Schools. ”Vi såg att förutsättningarna för att driva en sådan typ av verksamhet är bättre i Sverige”, sa Hultin. ”Den offentliga finansieringen är mycket längre driven i Sverige än i USA.” Under de kommande åren startade koncernen över 20 skolor.

Samtidigt växte också Pysslingen, som överlevt den socialdemokratiska stopplagen i slutet av 1980-talet och sedan startat närmare 50 förskolor och grundskolor under 1990-talet. Den nya ägaren Praktikertjänst siktade på fördubblad omsättning fram till mitten av nästa årtionde.⁵²

Runt millennieskiftet blev gymnasieskolan den främsta arenan för vinstdrift. I slutet av 1990-talet grundade socialdemokraten Ole Salsten och kollegan Jonny Nordqvist Baggium, som snart drev dussintals gymnasieskolor inriktade på lärlingsprogram och yrkesutbildningar. År 2000 startade Rune Tedfors det första John Bauer-gymnasiet, och inom några år hade Tedfors byggt landets största skolkoncern, med skolor på ett 30-tal orter. Koncernen fick sedan namnet JB-Education.⁵³

Att nya aktörer startade friskolor vid millennieskiftet, och att expansionen av de vinstdrivande koncernerna tog fart just då, var ingen slump. Det var redan fritt fram för vinstdrivande bolag att ge sig in i konkurrensen, men 1997 förbättrades också förutsättningarna när den socialdemokratiska regeringen i en kompromiss med Miljöpartiet reviderade ersättningsystemet. Det innebär att friskolor nu skulle tilldelas bidrag på samma grunder och enligt samma princip som kommunens egna skolor. Beslutet motiverades med att ett flertal regleringar och krav för friskolor infördes i skollagen.⁵⁴ Men lagändringen medförde samtidigt

⁴⁷ Johansson, Stig, *Livschanser: om skola, politik och företagande*, Égalité, 2007.

⁴⁸ För en längre berättelse om välfärdsindustrins framväxt, se Werne, Kent, ”Pysslingen och riskkapitalet” i Werne, Kent (red.), *Den stora omvandlingen – en granskning av välfärdsmarknaden*, Leopard Förlag, 2014.

⁴⁹ Pressmeddelande, Investment AB Bure, 1998-11-05.

⁵⁰ ”Skolan som vinstmaskin”, *DN* 2000-11-05.

⁵¹ ”Friskolorna var inte tänka som koncerner”, *DN*, 2003-04-17.

⁵² *Dagens Industri*, 1999-10-04.

⁵³ Beeck, Malin, ”Undergången”, i Werne, Kent (red.), *Den stora omvandlingen – en granskning av välfärdsmarknaden*, Leopard Förlag, 2014.

⁵⁴ Beeck, Malin, ”Undergången”, i Werne, Kent (red.), *Den stora omvandlingen – en granskning av välfärdsmarknaden*, Leopard Förlag, 2014.

att det blev mer lönsamt att driva skola. En gymnasieplanerare i Göteborg talade om en ”ketchupeffekt när villkoren för skolpengen ändrades”.⁵⁵ Friskolorna kunde nämligen spara in på sådant som kostade mycket pengar för kommunala skolor, som bibliotek, gymnastiksal och speciallärare, man kunde attrahera lättutbildade elever och sortera bort elever med sämre förutsättningar, och man kunde sänka personalkostnaderna genom att anställa färre och obehöriga lärare.

3.2 Större och större koncerner

I mitten av 2000-talets första decennium hade ett antal koncerner växt till sig. Valåret 2006 nådde Kunskapsskolan en omsättning på 485 miljoner skattekronor, en fördubbling sedan 2003. Pysslingens intäkter landade på 615 skattemiljoner och John Bauer-gymnasiernas på 746 miljoner. Samtliga koncerner hade vid det laget arbetat upp rörelsemarginaler på närmare 5 procent.⁵⁶ De hade startat nya skolor, ofta med hjälp av vinsterna som gjorts på skolpengen från kommunen. Och 2006 öppnades nya möjligheter för uppstarter, då Alliansregeringen återinförde den fria etableringsrätten inom förskolan. Men den stora expansionen och koncentrationen – den som fortfarande stod för dörren – skulle ändå inte ske som ett resultat av nystartade förskolor och skolor, utan av sammanslagningar och uppköp. Och ledande på den fronten blev Academedia.

Bure, som dittills ägt Vittra och startat mer än 20 nya skolor runt om i landet, köpte under 2006 och 2007 upp gymnasiebolag i snabb takt: IT-Gymnasiet, Framtidsgymnasiet, Fenestra, Rytmus och Didaktus. Alla grundade av entreprenörer som nu blev rika genom att sälja sina företag. Bure var å sin sida ute efter de ”synergier” som stordriften gav, berättade vd:n Fredrik Mattsson.⁵⁷ Man samordnade de förvärvade friskolebolagen i en ny koncern: Anew Learning. Samtidigt köpte Bure in sig i det då börsnoterade Academedia, som bedrev företags- och vuxenutbildning. Och i oktober 2008 slogs koncernerna ihop genom ett så kallat omvänt förvärv där Bures ägare fick betalt med nya aktier i Academedia. Största aktieposten tillföll Bures styrelseordförande Patrik Tigerschiölds bolag Skanditek.⁵⁸

Den fusionerade och börsnoterade koncernen Academedia nådde en omsättning på nästan 1,8 miljarder 2008. Årsredovisningen som skrevs i början av 2009 fick titeln ”Ett nytt utbildningssverige tar form”. Vd:n Marcus Strömberg lovade att Academedia skulle befästa positionen som ”det ledande utbildningsföretaget” genom att ”införliva nya bolag”.⁵⁹ Eftersom skolmarknaden var en ”relativt konjunkturokänslig bransch” behövde man inte oroa sig över den dåliga världsekonomin, och friskolorna var ”Sveriges framtidsbransch”, enligt Strömberg. Eller som tidningen *Affärsvärlden* beskrev det: ”Verksamheten är konjunkturokänslig och förutsägbar. Kapitalbildningen är minimal (skolorna får pengar i förskott av kommunerna varje månad).”⁶⁰ Därför var branschen attraktiv. Det tyckte uppenbarligen också riskkapitalbolagen.

3.3 Riskkapitalbolagen kliver in

2005 köptes en rad vårdkoncerner upp av brittiska och svenska riskkapitalbolag. Det sågs som ”en bransch med stabila intäkter, liten kapitalinsats och väldigt förutsägbara vinster”, som en riskkapitalist beskrev det senare.⁶¹ Det kan tyckas paradoxalt att riskkapitalister ville in i en bransch som krävde liten kapitalinsats, men det har sin förklaring i att de inte tillhörde den kategori som satsar pengar i osäkra projekt (Venture capital-bolag), utan var av typen buyout-bolag. Deras affärsidé är att köpa upp etablerade företag med en kombination av fondkapital och banklån, öka värdet på företagen genom effektiviseringar och tilläggsförvärv, och sedan

⁵⁵ TT, 1998-08-18.

⁵⁶ Koncernernas årsredovisningar 2006.

⁵⁷ *Affärsvärlden*, 2007-09-13.

⁵⁸ Werne, Kent (red.), *Den stora omvandlingen – en granskning av välfärdsmarknaden*, Leopard Förlag, 2014.

⁵⁹ Academedia, Årsredovisning 2008.

⁶⁰ ”I en egen klass”, *Affärsvärlden*, 2009-09-15.

⁶¹ Harold Kaiser, citerad i Werne, Kent (red.), *Den stora omvandlingen – en granskning av välfärdsmarknaden*, Leopard Förlag, 2014.

sälja eller börsnotera dem efter några år med rejäl avkastning. Och man intresserar sig normalt för ”medelstora företag med ett starkt kassaflöde och stor vinstökningspotential, verksamma i mogna branscher med en grundläggande underliggande bastillväxt”, som riskkapitalbolaget IK Investment Partners uttryckt det.⁶² Samtidigt anses det fördelaktigt om branschen fortfarande är relativt ”fragmenterad”. Då kan man nämligen använda ett lite större företag som bas för att förvärva mindre, eller ”konsolidera” branschen som det heter. Just dessa förutsättningar hittade man i den svenska skattefinansierade välfärden. Och man identifierade en rad objekt som lämpade sig för uppköp.

Riskkapitalbolagens entré i skolvärlden dröjde något, sannolikt för att skolpengen var en mer oberäknelig intäktskälla än entreprenaderna inom vård och omsorg, men också för att skolkoncernerna länge var mindre än vårdkoncernerna. Till sist ansågs dock branschen tillräckligt ”mogen”.

Först ut blev det danska riskkapitalbolaget Axcel, som köpte John Bauer-koncernen för drygt en halv miljard 2008. Året efter köptes Pysslingen av det danskägda riskkapitalbolaget Polaris. 2010 var det dags för nästa affär, när Baggium såldes till det norska riskkapitalbolaget FSN Capital. Ett par år senare blev också det amerikanska riskkapitalbolaget TA Associates ny majoritetsägare i Internationella Engelska Skolan, som grundats av Barbara Bergström redan 1993 och som växte kraftigt under 2000-talet – främst genom uppstarten av nya skolor. I samtliga fall blev de tidigare ägarna mångmiljonärer på affärerna. Flera av dem hade dessutom plockat ut hundratals miljoner i vinst tidigare.⁶³

2010 realiserades den största affären på skolmarknaden, då det Wallenberganknutna riskkapitalbolaget EQT köpte ut Academedia från börsen för 2,5 miljarder. Nu inleddes en snabb expansion – till viss del lånefinansierad, men också betald med kassaflödet, det vill säga skattepengar. Första året under EQTs ägarskap köpte Academedia skolföretag för 300 miljoner, närmare bestämt PeterSvenskolan, Friggaskolan, Kungshagens skola, ProCivitas, Plusgymnasiet och Plushögskolan, inklusive skolornas 5 100 elever. I augusti 2011 köpte Academedia landets då tredje största skolkoncern Pysslingen, dess 82 förskolor och 27 grundskolor av Polaris. 14 000 barn och en omsättning på 1,1 miljarder följde med i affären. Prislappen var 686 miljoner. Men EQT lät sig inte nöjas med det. Uppköpen fortsatte, bland annat av den norska förskolekedjan Espira. 2017 offentliggjorde man ännu ett stort förvärv, av Vindora, tidigare Baggium, som ägts av det norska riskkapitalbolaget FSN Capital under några år. Priset var 546 miljoner.⁶⁴ Och de senaste åren har bland annat den mindre skolkoncernen Swedish Education Group, med varumärken som Cybergymnasiet och Donnergymnasiet, köpts upp.

Under det senaste decenniet har skolmarknaden ”sett en ökande konsolideringstakt, där inte minst Academedia varit en drivande kraft genom ett antal tilläggsförvärv”, som koncernledningen själv har sammanfattat utvecklingen.⁶⁵ Och målet är att ”fortsätta växa genom övertagande av utbildningsenheter samt fortsatt konsolidering av marknaden via förvärv”.⁶⁶ Uppköpen ska alltså fortsätta.

Och vem ska stoppa dem? Vi har fått en skattefinansierad skolmarknad där skolor kan köpas och säljas obehindrat, där hundratals skolor kan byta ägare över en natt, och där skolornas öde ofta avgörs av ägarnas vinstkrav.

Flera tidigare fristående bolag och koncerner ingår nu i större koncerner, framförallt i Academedia, men också i Atvexa, som på senare år har växt snabbt genom att köpa upp ett stort antal mindre bolag. Atvexas hela affärsidé är att ”förvärva och utveckla små och medelstora förskolor och skolor”.⁶⁷

⁶² På IK Investment Partners hemsida 2013, nu borttaget. Werne, Kent (red.), *Den stora omvandlingen – en granskning av välfärdsmarknaden*, Leopard Förlag, 2014.

⁶³ Werne, Kent (red.), *Den stora omvandlingen – en granskning av välfärdsmarknaden*, Leopard Förlag, 2014.

⁶⁴ Alla uppgifter om förvärv kommer från Academedias årsredovisningar.

⁶⁵ Academedia, Årsredovisning 2016/17.

⁶⁶ Academedia, Årsredovisning 2020/21.

⁶⁷ <https://atvexa.com/sv/historik/>.

Andra bolag har gått omkull längs vägen. 2013 försattes Sveriges då näst största friskolekoncern JB Education i konkurs på grund av flera år av vanskötsel, stora vinster, höga räntekostnader och vikande elevtal.⁶⁸ Academedia tog i samband med konkursen över ett antal skolor från JB.

3.4 Skolkoncerner på börsen

2016 meddelade riskkapitalbolaget EQT att Academedia skulle noteras på Nasdaqbörsen. Sedan dess har bland andra finansmannen Rune Andersson gått in som en av huvudägarna genom sitt investmentbolag Mellby Gård. 2016 börsnoterades också Internationella Engelska Skolan, och 2017 noterades Atvexa på Nasdaq. I bägge fallen kvarstod de tidigare ägarna som dominerande ägare.

I praktiken har alltså friskolebranschen genomgått fyra faser: en första fas där framför allt icke vinstdrivande aktörer tog chansen, en andra fas präglad av vinstdrivande kedjor och koncerner som startats av entreprenörer, en tredje fas där riskkapitalbolag förvärvade och expanderade koncernerna, och en fjärde fas där flera av de största koncernerna legat på börsen och fortsatt expandera.

Utländska ägare gjorde sin entré med den tredje fasen. Riskkapitalbolagen som gav sig in i branschen hade antingen sin juridiska hemvist i andra länder (Danmark, USA, Norge) eller ägarfonderna registrerade i skatteparadis som Luxemburg och Guernsey.

Även under den fjärde fasen, börsens, blev det utländska ägandet påtagligt. I Academedia har visserligen en majoritet av aktierna kontrollerats av svenska investmentbolag och banker, men betydande andelar ägs också av utländska investerare som amerikanska Capital Group (5,3 %) och Janus Henderson Investors (2,5 %). Efter börsnoteringen 2016 klev det Luxemburgbaserade riskkapitalbolaget Paradigm Capital in som storägare i Internationella Engelska Skolan, och sedan ökade man successivt sitt ägande i koncernen. Bland minoritetsägarna fanns, prekärt nog, kungadömet Kuwaits största statliga förmögenhetsfond.

Hösten 2020 köpte ett konsortium lett av Paradigm Capital ut Internationella Engelska Skolan från börsen. Prislappen blev över tre miljarder kronor.⁶⁹ Därmed var koncernen återigen helt i händerna på ett utländskt riskkapitalbolag. Barbara Bergström och hennes make Hans Bergström ägde visserligen alltså 18 procent av aktierna genom sin stiftelse, och det fanns anonyma utländska investerare i bakgrunden, men det var Paradigm Capitals och dess svensktyske vd och grundare Jan Hummel som tog kontroll över koncernen. ”Vi har följt IES sedan företaget kom in på börsen och varit väldigt fascinerade av det här bolaget”, sa Hummel.⁷⁰ Och Hummel meddelade att ambitionen var att starta upp 15–20 nya skolor i Sverige under de närmaste fem åren. Affärsmöjligheterna ansågs stora.⁷¹

Med Paradigm Capitals utköp av Internationella Engelska Skolan var riskkapitalbolagen tillbaka i förarsätet. Därmed försvann också den relativa transparens som utmärkt de börsnoterade koncernerna. Ägarförhållanden, transaktioner och viktiga beslut doldes bakom skatteparadisens sekretess.

Samtidigt har de större skolkoncernerna expanderat utomlands. Främst till Norge och Tyskland (Academedia, Atvexa), men också till Spanien, där Internationella Engelska Skolan numera driver ett antal skolor. Här har vinster på svenska skattepengar initialt använts till att finansiera uppstarten och uppköpen av utländska skolor och bolag.

Men än så länge är Sverige den främsta marknaden för skolkoncernerna. Det är här man tjänar de stora pengarna. De är här man gör mångmiljonvinster.

⁶⁸ Werne, Kent, ”En friskolejättes uppgång och fall”, *Dagens Arena*, 2013-06-05; Werne, Kent, ”JBs skolor mjölkades på pengar”, *Dagens Arena*, 2013-06-05.

⁶⁹ ”Amerikanska riskkapitalister tjänade en miljard på Engelska skolan”, *SVT* 2020-12-20.

⁷⁰ ”Investmentbolaget om budet på IES”, *Dagens Industri*, 2020-09-25.

⁷¹ ”Därför köpte han friskolornas kronjuvel – och avregistrerade bolaget från börsen”, *DN*, 2020-12-09.

4. Så lönsam är skolindustrin

4.1 De fem största tjänade 1,4 miljarder

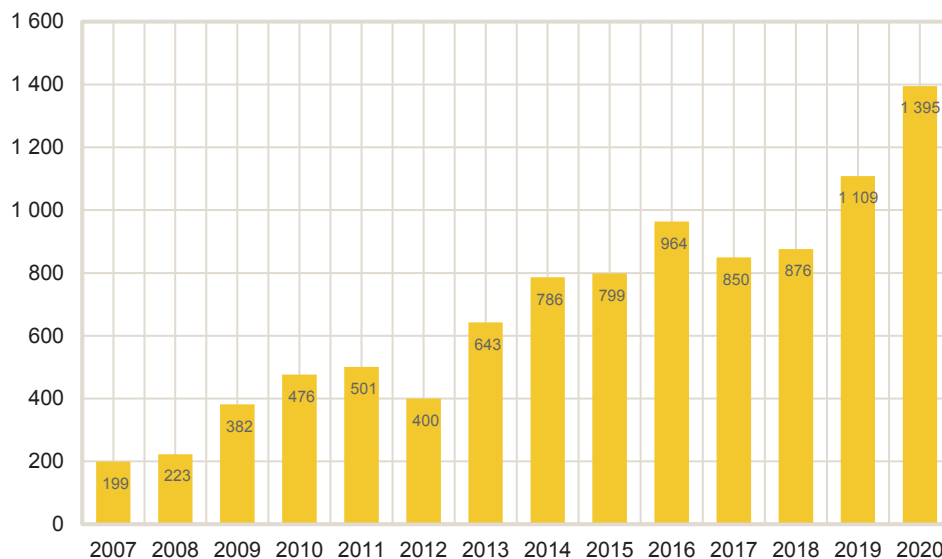
2020/21 fick Academedia 10,8 miljarder svenska skattekronor för att utbilda barn, ungdomar och vuxna.⁷² Men eftersom det främsta syftet med Academedias verksamhet är att generera vinst till aktieägarna gick inte alla skattepengar till att driva skolor. När verksamhetsrelaterade kostnader (lärarlöner, lokaler, läromedel etc.) och avskrivningar räknats av från intäkterna återstod ett rörelseresultat (EBIT) på 757 miljoner, vilket gav en rörelsemarginal på 7 procent.⁷³

Sett till rörelsemarginalen var Academedia inte den mest lönsamma skolkoncernen. Internationella Engelska Skolan redovisade till exempel ett rörelseresultat (EBIT) på 227 miljoner och en marginal på 8 procent,⁷⁴ och Thorénggruppen ett rörelseresultat (EBIT) på 201 miljoner samt en rörelsemarginal på 11 procent.

Tillsammans gjorde de fem största skolkoncernerna – Academedia, Internationella Engelska Skolan, Atvexa, Thorénggruppen och Kunskapsskolan – ett rörelseresultat på 1,4 miljarder under föregående redovisningsår. Rörelsemarginalen var i snitt 7,5 procent. Vilket innebär en rejäl ökning i kronor räknat jämfört med 2007/08, då de fem största redovisade ett samlat rörelseresultat på 199 miljoner.⁷⁵

Diagram 4.1 De fem största koncernernas rörelseresultat

Rörelseresultat (EBITA) i Sverige. Miljoner kronor.

Källa: Koncernernas årsredovisningar.

⁷² Academedia hade därutöver intäkter på 2,5 miljarder i Norge och Tyskland (främst Norge).

⁷³ Rörelseresultat, EBIT, är intäkterna minus rörelsekostnader och avskrivningar. Anger vad som finns kvar till räntor, skatt och vinst. I det här fallet visar det hur mycket skattepengar som inte går till den verksamhet de är avsedda för. Rörelsemarginal avser rörelseresultatet dividerat med nettoomsättningen. Valfärdsutredningens förslag till vinstbegränsning utgick från rörelseresultatet dividerat med operativt kapital, och ska inte förväxlas med rörelsemarginal.

⁷⁴ Internationella Engelska Skolan har från och med 2021 övergått till kalenderår. Siffrorna gäller här sista halvåret 2020 omräknat till helår. 2019/20 var rörelsemarginalen 8,3 procent.

⁷⁵ Alla siffror som rör ekonomin är hämtade från koncernernas årsredovisningar.

Sedan 2007/08 har det sammanlagda rörelseresultatet för de fem största koncernerna varit 9,5 miljarder skattekröner.

Förutsatt att samtliga vinstdrivande friskolor hade samma rörelsemarginal som de fem största koncernerna – 7,5 procent – var rörelseresultatet för hela branschen drygt 3 miljarder 2020/21.⁷⁶ Statistik från SCB tyder dock på att rörelsemarginalen i de mindre vinstdrivande skolbolagen är lägre än i de större koncernerna.⁷⁷

Academedias rörelseresultat var helt i linje med koncernledningens lönsamhetsmål, som ”över tid ska uppgå till 7–8 procent” av omsättningen.⁷⁸ Vilket inte var en slump.

Verksamheten planeras nämligen med detta mål för ögonen. Samma sak för de andra koncernerna, även om målet varierar.

Hur garanterar man en rörelsemarginal på 7–8 procent? Hur ser man till att nästan var tionde skattekröna går till annat än vad den är avsedd för?

4.2 Så skapas marginalerna

Nationalekonomen och skolforskaren Jonas Vlachos påpekar att ”ersättningen till friskolorna är så utformad att vinsten endast kan öka genom att kostnaderna per elev hålls nere”.⁷⁹ Man kan minska kostnaderna per elev genom att utnyttja stordriftsfördelar och genom att ”standardisera och strömlinjeforma utbildningen mellan olika enheter”, menar han. Ett annat är att samordna sådant som administration, marknadsföring och fortbildning. Man kan också utnyttja lokalerna optimalt och strunta i funktioner och tjänster som inte behövs enligt lag. Men då personalkostnaderna är den stora posten – ”65 procent av kostnadsmassan” enligt Academedia⁸⁰ – är huvudstrategin för de vinstdrivande koncernerna närmast självskrivna: att ha hög ”beläggningsgrad” i skolorna, det vill säga att ha så stora klasser och så många elever per lärare som möjligt.

Läraryrket beskriver det så här: ”Det är enkelt att öka intäkterna i förhållande till kostnaderna genom att i skolan fylla på klasserna, och i förskolan hålla nere andelen utbildad personal. Ju fler elever som kan fyllas på i en skolklass, desto billigare blir läraren per elev. Den som fyller en klass med fler elever ökar intäkterna utan att kostnaderna ökar i motsvarande grad.”⁸¹

Kommunala skolor kan inte fylla klasserna på samma sätt som friskolor. Kommunen har en lagstadgad skyldighet att erbjuda alla barn plats i en skola nära hemmet, och kommunala skolor måste hela tiden vara beredda att ta emot nya elever, exempelvis nyinflyttade eller elever från nerlagda friskolor. Därför har man en viss överkapacitet. Det medför betydande merkostnader för kommunen, konstaterar den statliga utredningen *En mer likvärdig skola*.⁸² Friskolor har inga sådana merkostnader, men får ändå samma grundbidrag i skolpeng per elev. Det innebär att friskolorna överkompenseras, vilket skapar utrymme för överskott och vinstuttag. Vinstdrivande friskolor ser också till att öka utrymmet ytterligare genom att anställa färre och sämre betalda lärare.

4.3 Färre och sämre betalda lärare i friskolor

Friskolor har vanligtvis lägre lärartäthet än kommunala skolor. Läsåret 2020/21 var snittet 13,2 elever per lärare i fristående grundskolor och 12 elever per lärare i kommunala grundskolor. I fristående gymnasieskolor var snittet 14,6 elever per lärare, jämfört med 11,6 i kommunala.⁸³

Så har det inte alltid varit. I slutet av 1990-talet, då friskolorna i högre grad drevs som föreningar och stiftelser, hade de i snitt *högre* lärartäthet än kommunala skolor. Men efter

⁷⁶ Beräknat på kommunernas köp av utbildning från vinstdrivande företag 2020, 41,2 miljarder.

⁷⁷ Ordning och reda i välfärden, SOU 2016:78.

⁷⁸ Academedia, Årsredovisning 20/21.

⁷⁹ Vlachos, Jonas, 'Friskolor i förändring', Konkurrensens konsekvenser: vad händer med svensk välfärd, SNS, 2011.

⁸⁰ Academedia, Årsredovisning 16/17.

⁸¹ ”Skrota skolpengen som ger friskolorna stora vinster”, DN, 2016-09-28.

⁸² En mer likvärdig skola, SOU 2020:28.

⁸³ Skolverkets databas.

millennieskiftet, då de vinstdrivande aktörerna började ta över, blev förhållandet det omvända. Och förklaringen är uppenbar: ”Lärartätheten är lägst i friskolor som drivs som aktiebolag medan den bland stiftelser och ideella föreningar är högre än bland kommunala skolor”, konstaterar skolforskaren Jonas Vlachos. ”Utvecklingen mot en relativt sett lägre lärartäthet i de fristående skolorna hänger alltså samman med det allt högre inslaget av vinstdrivande skolor”, skriver han.⁸⁴

En rapport från Riksdagens utredningstjänst visar också att friskolorna betalar sämre löner än kommunerna. 2018 tjänade en gymnasielärare anställd på en friskola i snitt 2 500 kronor mindre i månaden än en kommunalt anställd gymnasielärare. Skillnaden för grundskollärare var 1 100 kronor.⁸⁵ Tidigare rapporter har visat samma mönster.⁸⁶ Även i det här fallet tycks vinstdriften vara den främsta orsaken till differensen. Som Lärarförbundet har påpekat drivs skillnaden helt och hållet av de vinstdrivande skolkoncernerna.⁸⁷

4.4 Lägst lärartäthet i koncernskolorna

Lärartätheten i de största koncernerna är över lag dålig, visar Skolverkets statistik. Sämst såg det ut inom Kunskapsskolan, där det läsåret 2020/21 gick 16 elever på varje lärare. Internationella Engelska Skolan hade 14,9, Academedia 14,6, Thorénggruppen 14,5 och Atvexa 14,1 elever per lärare.⁸⁸ Genomsnittet för de fem största koncernerna var 14,9 elever per lärare.

På grundskolenivå hade alltså de största vinstdrivande koncernerna betydligt lägre lärartäthet än de kommunala skolorna (12 elever per lärare), men också lägre än de fristående skolorna generellt (13,2 elever per lärare). Annorlunda uttryckt hade de största koncernernas grundskolor 24 procent större klasser än snittet för kommunala skolor.⁸⁹

Det är svårare att jämföra lärartäthet på gymnasienivå, då den varierar mycket mellan olika program och gymnasieformer. Men då Academedia driver 148 gymnasieskolor av vitt skilda slag kan man ändå få en tydlig indikation. Läsåret 2020/21 hade Academedias gymnasier i snitt 16 elever per lärare – betydligt lägre lärartäthet än snittet för kommunala gymnasier (11,6 elever per lärare) men också för friskolor i allmänhet (14,4 elever per lärare). Klasserna i Academedias gymnasier var 38 procent större än klasserna i kommunala gymnasier.⁹⁰

⁸⁴ Vlachos, Jonas, ”Friskolor i förändring”, Konkurrensens konsekvenser: vad händer med svensk välfärd, SNS, 2011.

⁸⁵ ”Färre lärare och lägre löner i friskolor”, *Skolvärlden*, 2021-01-07.

⁸⁶ ”Högre löner på kommunala skolor än fristående”, *Lärarnas Tidning*, 2015-08-21.

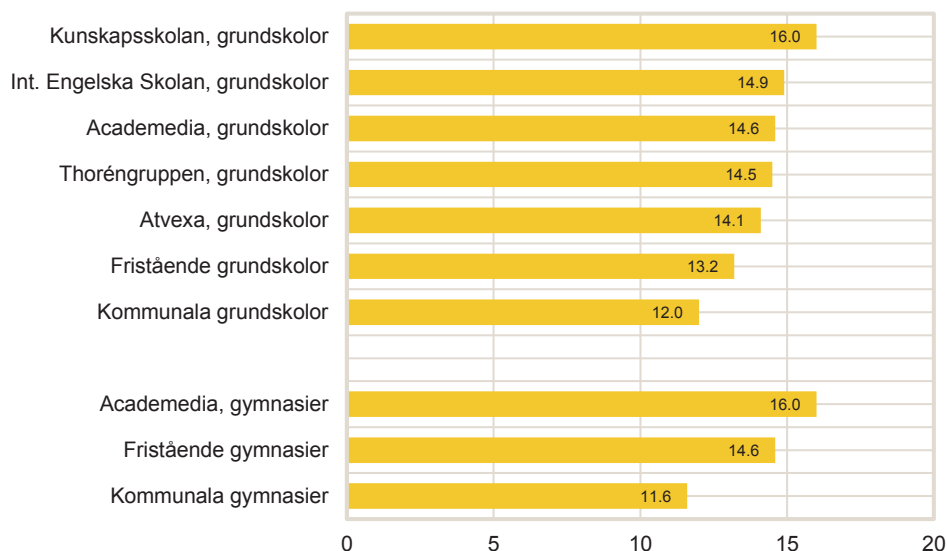
⁸⁷ ”Skrota skolpengen som ger friskolorna stora vinster”, *DN*, 2016-09-28.

⁸⁸ Skolverkets databas, egna beräkningar.

⁸⁹ Skillnaden i antalet elever per lärare delat med antalet elever per lärare i kommunala skolor.

⁹⁰ Skolverkets databas, egna beräkningar.

Diagram 4.2 Lägre lärartäthet i de största koncernernas skolor
Antal elever per lärare, läsåret 2020/21

Källa: Skolverket.

4.5 Elever med högutbildade föräldrar

Man kan fråga sig hur koncernskolorna lyckas driva skolor med så låg lärartäthet. Ett svar skulle kunna vara ”en bättre läromiljö där fokus kan ligga på undervisning”, samt ”ordning och reda”, vilket Internationella Engelska Skolan hävdar är nyckeln.⁹¹ Samtidigt visar forskningen att elevunderlaget har stor betydelse för såväl läromiljön som för resultaten. Det är välkänt att barn till högutbildade föräldrar ofta presterar bättre, och att friskolor generellt har en större andel elever från studievana hem jämfört med kommunala skolor.⁹² Vilket sannolikt är en viktig förklaring till att verksamheten fungerar trots lägre lärartäthet.⁹³

I kommunala grundskolor hade 59 procent av eleverna föräldrar med eftergymnasial utbildning läsåret 2020/21. I fristående grundskolor var andelen 71 procent.⁹⁴ En beräkning utifrån Skolverkets data visar att andelen var något högre i de fem största koncernernas grundskolor: 72 procent.⁹⁵ I Thorénggruppens skolor hade 61 procent av eleverna föräldrar med eftergymnasial utbildning. I Academedia skolor var andelen 70 procent, i Kunskapsskolans 73 procent, i Atvexas skolor 73 procent och i Internationella Engelska Skolans 74 procent.

Ur de vinstdrivande friskolornas perspektiv är det förstås rationellt att försöka attrahera elever med störst förmåga att klara kunskapsmålen, påpekar ekonomerna Ann-Marie Pålsson och Per Samuelsson i en rapport till Lärarnas Riksförbund.⁹⁶ ”Givet samma skolpeng och med möjlighet till kostnadsfri sortering av elevunderlaget, kommer friskolor att konkurrera om de mest lönsamma eleverna”, skriver de. Och som skolforskaren Jonas Vlachos krasst konstaterar finns det ”alltid stora möjligheter att hitta de lönsammaste russinen i kakan”.⁹⁷

⁹¹ ”Skoljätten gör vinst på mer segregation”, *Dagens ETC*, 2016-09-14.

⁹² Vlachos, Jonas, ”Friskolor i förändring”, Konkurrensens konsekvenser: vad händer med svensk välfärd, SNS, 2011.

⁹³ Svensson, Sten, *Färre lärare ger vinsten*, Katalys, rapport no. 13.

⁹⁴ Skolverkets databas.

⁹⁵ Skolverkets databas, egen beräkning.

⁹⁶ *Marknadsskolan*, Lärarnas Riksförbund, 2022.

⁹⁷ ”Jonas Vlachos: ’Tiden att vara naiv inför friskolorna är över’”, *Skolvärlden*, 2022-03-22.

Ett sätt att skapa ett lönsamt elevunderlag är att etablera och driva skolor i områden med många högutbildade föräldrar. Det är också ett känt faktum att friskolor oftare etableras i just sådana områden.⁹⁸ Men det finns även andra sätt att påverka elevunderlaget; som hur man bjuder in, vilka man bjuder in, hur man marknadsför skolan och hur man organiserar specialundervisning. Samtidigt är det uppenbart att friskolornas kösystem, liksom den ofta tillämpade principen om syskonförtur, påverkar elevsammansättningen påtagligt.⁹⁹

4.6 Pengar till vinst i stället för lärare

Hur många lärare kan säga ha försvunnit på grund av vinstdriften? Låt oss ta de två största koncernerna som exempel.

För att Academedia ska uppnå samma lärartäthet som kommunala skolor måste koncernen anställa fler än 1 300 nya lärare i sina grund- och gymnasieskolor. Man kan också formulera det så här: jakten på vinst har eliminerat 1 300 grundskole- och gymnasielärartjänster inom Academedia.¹⁰⁰

Beräknat på snittlönen för en grundskollärare 2021 (37 764 kr/månad), skulle det kosta 780 miljoner kronor att anställa 1 300 lärare. Academedias rörelseresultat i Sverige 2020/2021 var 757 miljoner, alltså nästan samma belopp.¹⁰¹

För att Internationella Engelska Skolan ska uppnå samma lärartäthet som kommunala skolor måste koncernen anställa nästan 500 nya lärare, vilket skulle kosta omkring 300 miljoner kronor, även det i paritet med rörelseresultatet.¹⁰²

Det samlade rörelseresultatet för de fem största koncernerna, 1,4 miljarder kronor 2020/21, motsvarar lönekostnaden för cirka 2 300 lärare. Med andra ord skulle skolorna kunna anställa 2 300 nya lärare om de inte tvingades gå med överskott.

I stället för till lärarlöner gick nu en stor del av skattepengarna till icke verksamhetsrelaterade utgifter som räntor och förvärv av mindre bolag, och till vinstutdelning. Academedia delade ut 132 miljoner 2019, 158 miljoner 2020 och 185 miljoner 2021 till aktieägarna. Internationella Engelska Skolan delade ut 45,7 miljoner 2017 och 46,5 miljoner 2019. Samtidigt har tidigare ägare fått rejäl avkastning vid börsnoteringar och uppköp de senaste åren – en avkastning som skapats genom tillväxten, som finansierats med skolpengen.

⁹⁸ 2016:3 När skolan själv får välja – en ESO-rapport om friskolornas etableringsmönster.

⁹⁹ ”Skoljätten gör vinst på mer segregation”, *Dagens ETC*, 2016-09-14.

¹⁰⁰ Academedias grund- och gymnasieskolor hade 4 109 lärare 2020/2021. Med samma lärartäthet som kommunala skolor hade koncernen haft 5 428 lärare. En skillnad på 1 319.

¹⁰¹ <https://www.lararen.se/amneslararen-svenska-sprak/lonestatistik/sa-mycket-tjanar-amneslarare-dar-du-bor>. Lönekostnaden har beräknats i kalkylatorn på verksamt.se, och uppgår till cirka 600 000/år och anställd.

¹⁰² Internationella Engelska Skolans grundskolor hade 1 865 lärare 2016. Med samma lärartäthet som kommunala skolor hade koncernen haft 2 359 lärare. En skillnad på 494.

5. Vinstjakten hotar mångfalden

5.1 En kapitalistisk logik

Företagskoncentrationen på skolmarknaden låg egentligen i korten från början. ”Det är en förväntad utveckling att en marknad som öppnas för fri etableringsrätt först karakteriseras av en mångfald av aktörer som träder in på marknaden”, konstaterar Skolverket i en rapport.¹⁰³ Men ”efter inledande en expansion minskar möjligheterna att ta ytterligare marknadsandelar, varpå de större aktörerna köper upp de mindre aktörerna. På detta sätt sker en sammanslagning av företag och verksamheter, och det är på inget sätt unikt för skelsektorn.”

Nej, det är inget unikt för skelsektorn. Företagskoncentration, eller ”konsolidering” som det kallas på ekonomspråk, är snarast kapitalismens modus operandi. Bolag slås ihop och stor köper liten med det enskilda och generella syftet att genom stordriftsfördelar, eller skalfördelar som det också kallas, öka lönsamheten.

Koncernerna tenderar att bli allt större, färre och mäktigare, ofta med ”varumärkesportföljer” som ger sken av fortsatt mångfald. Så är det inom bilindustrin, livsmedelinindustrin och läkemedelsindustrin, för att nämna några exempel. Under de senaste decennierna har riskkapitalbolag och liknande finansiella aktörer dessutom gjort konsolidering till en uttalad affärsidé, och därmed skyndat på processen mot företagskoncentration.

Den skattefinansierade skolmarknaden är inget undantag från den kapitalistiska regeln. Men denna marknad, eller kvasimarknad som det snarare bör definieras som eftersom prismekanismen är satt ur spel, har samtidigt erbjudit speciella incitament för vinstdrift och koncentration, konstaterade Valfärdsutredningen (SOU 2016:78): ”Låga inträdeskrav för att etablera sig och begränsade kapitalbehov, i samverkan med de relativt säkra intäkterna i en skattefinansierad verksamhet med en stabil och förutsägbar efterfrågan, har inneburit starka ekonomiska drivkrafter för etablering och köp av verksamhet inom välfärdssektorn. Förekomsten av stordriftsfördelar och goda möjligheter att minska kostnaderna inom vissa områden har också lett till framväxten av ett fåtal större koncerner.”¹⁰⁴

Skolbolagens besparingar har inte lett till minskade kostnader för kommuner och skattebetalare.¹⁰⁵ Besparingarna, som till stor del är ett resultat av lägre lärartäthet och gynnsam sortering av elevunderlaget, har i stället ökat rörelsemarginalerna hos bolagen, och gått antingen till vinstutdelning eller till expansion. Och oavsett vilket har dessa skattepengar inte stannat i välfärden, utan gått till olika ägare. Vilket samtidigt är en förklaring till att de initiala löftena om minskade kostnader och höjd kvalitet för skolan som helhet har kommit på skam. I den omtalade antologin *Konkurrensens konsekvenser* (SNS, 2011) fann forskarna inga belägg för att ”de högt ställda förhoppningarna om att ökad konkurrens skulle leda till förbättringar av välfärden har infriats”. Man konstaterade i stället att ”inom de flesta områden har vare sig kvaliteten eller effektiviteten ökat av konkurrens”.¹⁰⁶ Ett sådant område är skolan. En rad senare studier och internationella jämförelser har också visat på flera negativa effekter av de senaste decenniernas marknadsexperiment, som ökad segregation, betygsinflation och sämre likvärdighet. Det tycks som att Olof Palmes farhåga om att barn skulle komma att vägas på en ”lönsamhetsvåg” till stor del har besannats. SCB konstaterar dessutom att kostnaderna har ökat kraftigt, vilket bland annat verkar hänga ihop med att kommunala skolor tvingas ha en viss överkapacitet, samtidigt som friskolorna överkompenseras när de får samma grundbidrag per elev.¹⁰⁷ Detta rimmar i sin tur dåligt med den initiala friskolereformens uttalade mål, som var att skapa ”likvärdiga ekonomiska förutsättningar” för kommunala och fristående skolor.

¹⁰³ Skolverket, Privata aktörer inom förskola och skola, 2014.

¹⁰⁴ Ordning och reda i välfärden, SOU 2016:78.

¹⁰⁵ Vlachos, Jonas, 'Friskolor i förändring', Konkurrensens konsekvenser: vad händer med svensk välfärd, SNS, 2011.

¹⁰⁶ ”Privatiseringar i välfärden har inte ökat effektiviteten”, *DN Debatt*, 2011-09-07.

¹⁰⁷ ”SCB: Större kostnader för skolan – men sämre resultat”, *Lärarnas Tidning*, 2014-06-30.

På senare tid har också ett annat problem uppenbarat sig, även det ett resultat av marknadsexperimentet, av att en kapitalistisk logik letat sig in i svensk skola. 2019 beslutade SCB att uppgifter om exempelvis lärartäthet, elevsammansättning och betygsresultat i friskolorna skulle betraktas som affärshemligheter. Detta efter att en jurist på SCB gjort en ny tolkning av lagstiftningen. Den typen av uppgifter kunde nämligen ”komma att påverka potentiella elevers val av skola på ett sätt som leder till skada för en enskild friskola”, hette det i beslutet.¹⁰⁸ Sedan de juridiska instanserna instämt i SCBs slutsatser beslöt Skolverket i augusti 2020 att hemligstämpla alla uppgifter om enskilda skolors resultat, elevsammansättning och liknande. Därmed försämrades inte bara allmänhetens insyn i den svenska skolan, utan också kommunernas möjligheter att fördela pengar till skolorna efter behov.¹⁰⁹ Regeringen och samarbetspartierna sydde visserligen ihop en snabblösning, i form av ett tillfälligt undantag från sekretessreglerna som skulle gälla i två år, fram till 1 juni 2023. Men vad som händer därefter är än så länge oklart.

”Det grundläggande problemet när man bjuder in privata aktörer att verka i välfärdsstatens leverans, är att de inte lyder under samma regler som offentliga aktörer”, konstaterade professorn i förvaltningsrätt Olle Lundin. ”Och av det skälet blir det mesta som rör privata skolor affärshemligheter, vilket är helt självklart så länge den här sektorn inte regleras.”¹¹⁰

Samtidigt kan förstås mångfalden i sig ses som ett egenvärde, eller till och med som ett överordnat mål med den friskolereform som drevs igenom i början av 1990-talet. Men med de senaste årens tydliga koncentration är också mångfalden hotad.

5.2 Vinsten som drivkraft

I debatten om vinsterna i skolan har borgerliga politiker och näringslivsorganisationer, däribland Friskolornas Riksförbund, ofta hävdat att en vinstbegränsning eller ett vinstförbud skulle hota mångfalden och valfriheten. Vinsten har närmast beskrivits som en förutsättning för mångfald och valfrihet.

Men den drivkraft som i ett inledningsskede lockade entreprenörer till skolmarknaden har samtidigt fungerat som såväl morot som en förutsättning för den expansion och koncentration som på senare år undergrävt mångfalden.

Syftet med expansion är förstås ökad vinst. Och ökad vinst ger i sin tur koncernerna möjlighet att expandera ytterligare. Koncernernas ägare och ledning brukar hävda att det mesta av rörelseresultatet, det vill säga intäkterna minus kostnaderna för den löpande verksamheten och avskrivningar på investeringar, har ”återinvesterats”. Men med det avses i huvudsak att en stor del av överskottet har använts till just expansion, till att starta nya skolor eller till att köpa mindre skolbolag och koncerner, i Sverige eller utomlands. Och även i de fall där uppköpen finansieras genom banklån krävs ett överskott för att betala räntekostnaderna.

Man kan därför säga att koncernernas tillväxt, och koncentrationen, har betalats med skattemedel, med den skolpeng som varit ämnad för utbildning.

5.3 Vinstjakten ett hot de idéburna

Sammanblandningen av mångfald, valfrihet och vinst är både olycklig och felaktig, menar Idéburna Skolors Riksförbund, branschorganisationen som företräder ett 80-tal icke vinstdrivande idéburna friskolor. 2016 skrev man i en debattartikel att det är ”viktigt att nyansera debatten och tydliggöra skillnaden mellan vinstsyfte och valfrihet på skolans område”. Att valfriheten skulle gynnas av möjligheten att tjäna pengar på skolan motsägs om inte annat av ”den snabba monopolisering vi ser av friskolesektorn med några börsnoterade bolag som äger en allt större andel av Sveriges skolor och förskolor”, argumenterade man.¹¹¹

Håkan Wiclander, ordförande för Idéburna Skolors Riksförbund, lyfter fram flera avgörande skillnader mellan icke vinstdrivande och vinstdrivande skolor. ”Ett vinstdrivande företag bär

¹⁰⁸ ”Hur går det i skolan? Ingen vet, för det är hemligstämplat”, *Dagens Nyheter*, 2020-11-29.

¹⁰⁹ ”Sekretess sätter krokben för rättvis skolpeng”, *Läraren*, 2020-08-22.

¹¹⁰ ”Vi har själva gjort oss av med offentlighetsprincipen”, *Arbetsvärlden*, 2021-02-18.

¹¹¹ ”Valfrihet och pedagogisk mångfald – utan vinstutdelning”, *Skola & Samhälle*, 2016-11-21.

ofta på en inneboende drivkraft att växa. En idéburen aktör har däremot sällan något intresse av att expandera. Ibland har man rentav det småskaliga som en del av målsättningen”, påpekar han.¹¹²

Idéella aktörer har också haft svårt att hävda sig i konkurrensen. Inte på grund av de drivit sämre skolor, utan främst på grund av att de inte kunnat eller velat satsa lika mycket på marknadsföring, och till viss del på att potentiella idéburna aktörer har upplevt de praktiska inträdesbarriärerna som relativt höga. Trots att kapitalbehoven är relativt små kan det till exempel vara svårt för mindre idéella aktörer att hitta extern finansiering, särskilt som ”bankernas bedömningar inte är avpassade för att ta hänsyn till de särskilda förutsättningar som icke-vinstsyftande aktörer har”, som Valfärdsutredningen uttrycker det.¹¹³ Idéella aktörer är också mer ”riskoverta”, som det heter, vilket innebär att de ogärna belånar sig, särskilt inte i syfte att expandera genom att köpa upp andra företag.

Trenden är därför att de större vinstdrivande aktörerna växer mest, inte bara på de kommunala skolornas bekostnad, utan också på de idéburna fristående skolornas, och därmed på den omhuldade mångfaldens.

”Inom våra verksamheter finns en oro för en utveckling där bara de stora koncernerna får plats”, skrev företrädarna för de idéburna skolorna. De såg detta som ett allvarligt hot mot den pedagogiska mångfalden och valfriheten. ”I stället är det likriktning som gynnas och valfriheten blir tom på innehåll.”¹¹⁴

Valfärdsutredningen (SOU 2016:78) betonade också att en fortsatt företagskoncentration riskerar att leda till en allt större likriktning, något som innebär minskad mångfald och valfrihet för medborgarna. Ja, man såg rentav en uppenbar ”risk för att offentliga monopol ersätts med privata”.¹¹⁵

Där är vi inte ännu. Men det finns fog att tala om en oligopolisering, en tydlig trend mot ökad dominans för ett fåtal vinstdrivande koncerner.

5.4 Mångfald utan vinstintresse

Vinstjakten undergräver alltså mångfalden. Valfärdsutredningen (SOU 2016:78) såg också detta som ett viktigt skäl för en reglering av vinsterna:

”Om målet är att värna en verklig mångfald för medborgarna så är det viktigt att försöka vända denna utveckling och stimulera en ordning där idéburna och mindre aktörer som inte primärt driver sin verksamhet i syfte att göra vinst får en större roll. Incitamenten för att använda de offentliga medlen för uppköp av verksamhet behöver också minska. En reglering av hur de offentliga medlen får användas kan ge bättre förutsättningar för framväxten av en verklig mångfald av alternativ snarare än utbyggnaden av stora välfärdskoncerner.”¹¹⁶

Att mångfald och valfrihet är möjligt utan vinstintresse är uppenbart om man tittar på Danmark. Där går omkring 16 procent av alla grundskoleelever i friskolor med varierande pedagogisk inriktning – och det trots att såväl aktiebolag som vinstutdelning är förbjudet. I Danmark finns det också regler kring hur många skolenheter en enskild huvudman får äga, vilket också motverkar koncentration.¹¹⁷

Även i andra delar av Europa finns exempel på länder där det är vanligt med fristående skattefinansierade skolor. I flera länder är det rentav tillåtet att driva skattefinansierade skolor som aktiebolag (exempelvis England, Finland, Island och Norge). Men inget annat land än Sverige tillåter att offentliga medel går till vinstdrivna skolor. Ingen annanstans är det tillåtet att dela ut vinst till ägarna om skolan fått offentliga medel.¹¹⁸

¹¹² Telefonintervju, 2017-10-25.

¹¹³ Ordning och reda i välfärden, SOU 2016:78.

¹¹⁴ ”Valfrihet och pedagogisk mångfald – utan vinstutdelning”, *Skola & Samhälle*, 2016-11-21.

¹¹⁵ Ordning och reda i välfärden, SOU 2016:78.

¹¹⁶ Ordning och reda i välfärden, SOU 2016:78.

¹¹⁷ *Marknadsskolan*, Lärarnas Riksförbund, 2022.

¹¹⁸ Ordning och reda i välfärden, SOU 2016:78.

Faktum är att inte ens Chile längre tillåter att skattefinansierade skolor delar ut vinst till ägarna. Sommaren 2016 förbjöd regeringen vinster i skolan. Nu ska alla skattepengar gå till verksamheten eller återinvesteras. ”Om man tillåter marknadskrafter så får man också de avarter som kan följa med det”, förklarade professor José Weinstein, en av hjärnorna bakom reformen.¹¹⁹

Mångfald tycks alltså vara fullt möjlig utan vinstjakt. Ja, kanske är en vinstfri skola rentav en förutsättning för verklig mångfald. Utan stora vinster skulle aldrig koncentrationen mot större och större koncerner ha varit möjlig. Och ett stopp på vinstjakten kan förhoppningsvis ge andra alternativ en chans att blomstra.

¹¹⁹ ”I stället för bättre kvalitet fick vi en sämre och mer ojämlik skola”, *Dagens ETC*, 2016-09-08.

Rapporten kan hämtas som pdf-dokument på LOs hemsida.

Maj 2022

ISBN 978-91-566-3548-9

www.lo.se

OMSLAGSFOTO: Lars Forsstedt